संस्कृतं नाम दैवी वाक्

हे ज्ञानसरस्वति

लेखक :

विद्वान् एन्. रङ्गनाथशर्मा

संस्कृतं नाम दैवी वाक्

लेखक :

विद्वान् एन्. रङ्गनाथशर्मा

श्री:

संस्कृतं नाम दैवी वाक्

संप्रदायविदो नत्वा गुरून् शब्दार्थपारगान्।
देववाण्या अपूर्वोऽयमलङ्कारो विधीयते।।

भाषा नाम मनुष्यस्य अयाचितमनर्घं धनम्। मातुरुत्सङ्ग एव शिशुरयत्नेन भाषामभ्यसितुमारभते। सर्वोऽपि लौकिको वैदिकश्च व्यवहारो विना भाषां दुष्कर इति स्फुटम्। ज्ञानेन हीनः पशुभिः समानः -

इत्युक्त्या पशुमानवयोर्व्यवच्छेदकं यज्ज्ञानं सङ्कीर्तितं तद्भाषाधीनमेव। व्यक्तवर्णोच्चारणात्मिकया वाचा सम्पद्यमाना वर्धमाना च या पौरुषेयी धीशक्तिः, सेयं मनुष्याणां परमेश्वरेण कारुण्यकल्पितं वरम्।[1]

यदि व्यक्तवर्णोच्चारणेषु पशुरिव मानवोऽप्यसमर्थोऽभविष्यत् तर्हि इदं जगत् कीदृशं समपत्स्यतेति मनसा विभावनीयम्। आह च दण्डी काव्यादर्शे-

इदमन्धन्तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते।।

प्रथमं भाषा, ततो लिपिः, ततः सामान्यग्रन्थरचना, शास्त्रकाव्यसमुत्पत्तिः, संस्कृतिश्चेति क्रमः। शास्त्रादीनाञ्च विकसनावसरे

---

1. इष्टवाची वरशब्दोऽत्र क्लीबे। 'मनागिष्टं वरं क्लीबम्' इति मेदिनी। 'वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः'। (किरा˘१-८)

भाषागतशब्देषु वाक्यरचनाक्रमेषु च नैकविधाः परिणामाः शक्योत्प्रेक्षा दुरपह्नवाश्चेति सम्मतमेव विदुषाम्।

भाषा तावत् कथं प्रथममाविर्बभूव? कथं वा जना एकपद एव विविधानि नामपदानि क्रियापदान्यव्ययानि च नानार्थगोचराणि प्रयोक्तुं समर्थयन्ते? - इति शङ्का तु जीवत्येव। इह हि लोके सन्ति बहुस्वरूपा असंख्याता भाषाः, यासां परिगणनापि दुष्करा। आधुनिकभाषाशास्त्रविदस्तु निखिलभाषासमुदयं चतुर्धा पञ्चधा वा विभाज्य तदुत्पत्तौ नाना प्रकारान् वादान् पुरस्कुर्वन्ति। तत्र भाषाणां वर्गीकरणक्रमः, वर्णव्यत्ययनियमः, शब्दार्थयोः परिवर्तनविधिः - इत्यादयो बहवो विषयाः समूहिताः भाषाशास्त्रविदां महद्वैदुष्यम्, असाधारणं शब्दार्थकौशलञ्च प्रकटयन्तीति सत्यम्। परन्तु कथं नाम भाषायाः प्राथमिकः समुत्पाद इत्यत्र समस्ति विप्रतिपत्तिरस्माकम्।

अमी खलु भाषाशास्त्रिणो विपश्चितः कांश्चन शब्दार्थपरिवृत्तिनियमान् विरचय्य, संस्कृतभाषाया अपि काचन मूलभाषा बभूवेति तर्कयन्ते। तस्याश्च 'इण्डोयुरोपियन्' इति नामकरणं विधाय स्वशास्त्रं प्रवर्तयन्ति। सिद्धे च मूलभाषाया अस्तित्वे शब्दार्थपरिवृत्तिनियमा युज्यन्तेतराम्। लक्ष्यं दृष्ट्वा लक्षणप्रणयनं लोके दृष्टचरम्। नहि लक्षणं कृत्वा लक्ष्यङ्गेष्यते। पथि हस्तिपदानि समीक्ष्य मार्गेणानेन कोऽपि हस्ती यात इति शक्यते तर्कयितुम्। इह तु स्वयमेव हस्तिपदानि रेखया चित्रयित्वा हस्तिगमन मुत्प्रेक्ष्यत इति विलक्षणस्तर्कस्य पन्थाः। किञ्चास्मिन् विषये भाषापण्डितैः प्रदर्शिता अनुमानहेतवः सर्वेऽप्याभासयितुं शक्यन्त इति न किञ्चिदेतत्। कथं नाम सा मूलभाषा विनष्टा सर्वात्मना, कर्पूरदाहं दग्धा यस्या भस्मलेशोऽपि नोपलभ्यते?

केन वा निमित्तेन? सेयं मानसी मूलभाषा पालिभाषेव ग्रन्थमात्रेणापि नावशिष्यते। यदि च तदानीन्तनं लिपेरभावं तत्र कारणं ब्रूषे, वेद इव श्रौतोऽपि किञ्चित् तर्हि लभ्येत, न च लभ्यते।

इमे च भाषाशास्त्रिणः पाश्चात्याः पण्डितास्तदनुसारिणश्च पौरस्त्याः, डार्विन् महाशयेन कल्पितं विकासवादमुररीकृत्य, विकासवादञ्च सिद्धान्तपक्षे स्थापयित्वा, भाषाशास्त्रीयमपि विचारं प्रवर्तयन्ते ग्रन्थजालञ्च विस्तृतं वयन्ति। न च विकासवादे भवत्यस्माकमभ्यसूया। नहि गुणेषु दोषाविष्करणं शोभते कस्यापि। संस्कृतभाषामधिकृत्य तु प्रवृत्ताः पल्लविताश्च तेषामभिप्राया न क्षोदक्षमाः, न च प्रमाणपदवीमारोढुमलमिति भवत्यस्मदीयं मतम्। तथाहि। संस्कृतं हि नः प्रकृतम्। यस्य कृतः संस्कारस्तदुच्यते संस्कृतमिति। उक्तञ्च आदिकविना।

संस्कारक्रमसम्पन्नामद्रुतामविलम्बिताम्।
उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहरिणीम्।।

किष्किन्धा - 3- 32

हनूमतो वाचमालक्ष्य श्रीरामचन्द्रस्य सूक्तिरियम्।

यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम्।
रावणं मन्यमाना सा सीता भीता भविष्यति।।

सुं - 30-17

सीतां प्रति कया भाषया वदिष्यामि इति हनूमतः स्वयमयं वितर्कः। एवञ्च संस्कारक्रमसम्पन्नत्वात् संस्कृतमिति व्यवहार इति स्पष्टम्।

कस्य पुनः संस्कारः? का च मूलप्रकृतिः यस्याः संस्कारः क्रियते?

कश्च संस्कर्ता? - इत्यादि विचारणीयम्। वैदिकी भाषा मूलप्रकृतिरिति ब्रूमः। तथाहि-

तत्रभवान् महाभाष्यकारः पतञ्जलिः ग्रन्थारम्भे "अथ शब्दानुशासनम्" इति प्रकृत्य "केषां शब्दानाम्? लौकिकानां वैदिकानाञ्च। तत्र लौकिकास्तावत् - गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इति। वैदिकाः खल्वपि शन्नो देवीरभीष्टये। इषे त्वोर्जे त्वा। अग्निमीळे पुरोहितम्। अग्न आयाहि वीतय इति" इत्याह। शब्दानां लौकिकत्वेन वैदिकत्वेन च द्वेधा विभागः कृतो महाभाष्यकारेण। तत्र लोके विदिता भवा वा लौकिकाः। वेदे विदिता भव वा वैदिकाः - इति व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन अनयोर्विभाजकोपाधिः स्पष्टीकृतः कैयटेन। परन्तु ये खलु गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादयो लौकिकत्वेन सम्मतास्ते वेदेऽपि दृश्यन्ते। वैदिकत्वेनोदाहृतेष्वपि "नः, त्वा, अग्निम्, पुरोहितम्, आयाहि" - इत्येते लोकेऽपि कामं प्रयुज्यन्ते। एवमुभयेषां साङ्कर्यं प्राप्तमिति चेत्। अत्राह कैयटः - "वैदिकानां लौकिकत्वेऽपि प्राधान्यख्यापनाय पृथगुपादानम्। यथा ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति वसिष्ठस्य। तेषान्तु प्राधान्यं यत्नेनापभ्रंशपरिहारात्। अथवा भाषाशब्दानामेव लौकिकत्वमिति भेदेन निर्देशः" इति। तदिदं पुनर्विवृतं प्रदीपोद्द्योते - "भाषा प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारः। तत्र प्रयुज्यमाना भाषाशब्दाः। एवञ्च वेदमात्रान्तर्गत 'कर्णेभिर्देवासो गृभ्णामि' इत्याद्यतिरिक्तपरता लौकिकशब्दस्य, तैस्तद्व्यवहारादर्शनात्। अत एव गौरश्व इत्यादीनां लौकिकोदाहरणत्वसङ्गतिः। लोके स्वरानादरात् वेदे तदादराच्च स्वरविशिष्टानां वेदमात्रविषयतामभिप्रेत्य 'शं नः' इत्यादीनां वैदिकोदाहरणत्वसंगतिः" इति। वेदमात्रप्रयुक्ताः विशिष्टस्वरूपाः उदात्तादिस्वरसहिताः शब्दाः वैदिकाः। वेदप्रयुक्ता अपि

उदात्तादिस्वरानादरेण लोके प्रयुज्यमानाः वेदेष्वदृष्टा अपि शिष्टव्यवहारगोचराश्च शब्दा लौकिका इति मथितार्थः। ननु गावी, गोणीत्यादयोऽपभ्रंशा अपि लोके विदिता इति तेषामपि व्याकरणशास्त्रेऽनुशासनप्रसङ्ग इति चेत्। अत्राह पदमञ्जरीकारो हरदत्तः। "नैते सर्वलोकविदिताः। प्रतिदेशं भिन्नत्वादपशब्दानाम्। लोकशब्दश्चायं सर्वलोके वर्तते। संकोचकप्रमाणाभावात्" इति।

अत्रेदमवधेयम्। भाषणाद्भाषेति संज्ञा। 'भाष-व्यक्तायां वाचि' इति धातोः 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यमः। व्यक्ता च वाक् वर्णात्मिकैव। भाषा नाम प्रकृते, लोके प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धैराश्रीयमाणः साधुशब्दात्मको व्यवहारः। स एव च 'भाषायां सदवसश्रुवः' इत्यादौ भाषाशब्देन विवक्षितः पाणिनेराचार्यस्य। वेदस्तु मन्त्रद्रष्टृऋषिमात्र व्यवहारगोचर इति तद्भाषा वैदिकी नतु लौकिकी। वेदगोचरः शब्दस्तु "छन्दसि, निगमे" - इत्यादि शब्दैर्विभागेनानुशिष्यते पाणिनिना। यत्र तु 'भाषायाम् छन्दसि' इत्यादि विभाजकशब्दो नोपदिश्यते तत्र उभयेषामप्यनुशासनविषयता। साधुशब्दत्वात् तेषाम्।

प्राकृतभाषा, कन्नडभाषा, आङ्ग्लभाषा - इत्यादौ भाषाशब्दस्तु शास्त्रदृष्ट्या गौण एवेति।

तत्र वैदिकशब्दा नैकस्वरूपा अत्यन्तदुरवगाह्य भवन्ति। ऋचि, यजुषि, साम्नि, मन्त्रब्राह्मणयोः सन्धिकार्यादीनि क्वचिद्भिद्यन्ते। शब्दास्तत्र निरङ्कुशा इव प्रवृत्ताः 'इदमित्थम्' इति व्यवस्थापयितुं दुःशकाः। लौकिकशब्दानुशासनप्रसङ्गे अप्रतिहता कूलङ्कषा स्वैरगतिरपि पाणिनेराचार्यस्य मतिः वैदिकशब्दविषये कुण्ठितेव संलक्ष्यते। यदयं 'बहुलं छन्दसि' इति सूत्रं द्वादशकृत्वः प्रणिनाय। विभाषा च्छन्दसि, व्यत्ययो बहुलम् इत्येवञ्जातीयकानि

सूत्राणि विपुलान्यष्टाध्याय्यामुपलभ्यन्ते। ततः परमुदात्तानुदात्तादिस्वरविधौ सिंहगतेरप्याचार्यस्य सूत्रेषु विद्वांसोऽपि मुह्यन्ति। एवं छन्दसि दृष्टानुविधिरिति पर्यवसानं भवत्याञ्जसम्। यदुक्तम्

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वर कर्तृयङाञ्च।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन।।
इति।

एवं शाखाचङ्क्रमणेन वैदिकशब्दानां दुरवगाहत्वप्रतिपादनं किमर्थमिति चेत्, इदमर्थम्। एतादृशशब्दैः लोकव्यवहारो दुःसम्पादो मानुषाणां सर्वथा सर्वत्र सर्वकालेषु। तस्माद्यत्नः कर्तव्यो भाषार्थम्। कोऽसौ? वेदेभ्यः शब्दानां पृथक्करणम्। कृतञ्च पृथक्करणं शब्दानाम्, यानिमे लोका उपयुञ्जते व्यवहारकालेषु। त इमे शब्दा लौकिका गीयन्ते। पृथक्करणञ्च अपोद्धारदृशेति मन्तव्यम्।

स्वाभिप्रायप्रकटनार्थं ये शब्दा भाषायामावश्यका जनानाम्, येषाञ्च रूपाणि प्रायेण सदृशानि व्यवस्थापयितुं शक्यन्ते, ते शब्दा वेदेभ्य एव भाषायामवतीर्णाः। ये खलु शब्दा दैनन्दिनं व्यवहारपथमवतरन्ति तेषामपभ्रंशनं स्वाभाविकम्। स्वभावो हि मनुष्याणां यत् साधुत्वानवधारणेन म्लेच्छनम्। अविद्यावद्विषयत्वात् व्यवहारस्य। पांसुलपादैरपि भाषाया उपयुज्यमानत्वात्। तच्च म्लेच्छनं प्रायेण साधुत्वानवधारणात्, आलस्यात्, करणापाटवादनादराच्च सम्भवति। तदिदमपभ्रंशनमसहमानैः साधुशाब्दानामभ्यर्हितत्वं मन्यमानैः परमर्षिभिः प्रकृतिप्रत्ययादि व्युत्पादनपूर्वकं शब्दस्वरूपसंरक्षणार्थं शब्दानुशासनं कृतम्। तस्य च 'रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्' इति भाष्योक्तदिशा अन्यान्यपि प्रयोजनानि भवन्त्येव, यद्विवरणं

प्रकृते नातीवोपयुज्यते। व्याकरणशास्त्रेण शब्दानां व्याकृतिः कृता साधुशब्दसंरक्षणार्थं लोके। केवलवैदिकशब्देभ्यः पृथक्करणपूर्विका व्याकृतिः संस्कारः। संस्क्रियत इति संस्कृतम्। संस्कारवती च संस्कृतभाषा। वेदः प्रकृतिः, व्याकृतिः संस्कारः, व्याकरणशास्त्रकर्ता संस्कर्तेति सर्वं सुस्थम्। ऋषिश्च वेदयते -

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि
- इति [ऋक् - मं - 10 -71-2]

अस्यार्थमाहुः प्रदीपोद्योते नागेशभट्टाः - "ये यत्र व्याकरणे धीरा ध्यानवन्तः सन्तस्तितउना सक्तुमिव ध्यानयुक्तमनसा तत्करणकज्ञानेन वाचमक्रत अकृषत असाधुभ्यो विविक्तां कृतवन्तस्ते तत्करणेन शुद्धचित्ता अत्र ब्रह्मप्रतिपादकशब्दे शब्दार्थयोरभेदबुद्धया सरवायः समानख्यातयः समानज्ञानाः। तच्छब्दे ब्रह्मैकत्वज्ञानवन्तस्तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मनिरूपिताभेदज्ञानवन्तः सख्यानि सायुज्यानि जानते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। यत एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीः स्वप्रकाशब्रह्मरूपा अपि अधिकं निहिता स्थिता भवतीति ऋगर्थः" इति।

तैत्तिरीयसंहितायाम् 'वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्। ते देवा इन्द्रमब्रुवन्। इमां नो वाचं व्याकुर्विति। ...... तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्' [6-4-7] अत्र 'तामखण्डां वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययविभागम् कृतवान्' इति सायणभाष्यम्। एवं 'चत्वारिशृङ्गा त्रयोऽस्य पादाः' 'चत्वारि वाक्परिमिता पदानि' इत्यादि ऋगन्तरेषु, 'ओंकारं पृच्छामः, को धातुः, किं प्रातिपदिकम्,

किं नामाख्यातम्' इत्यादिगोपथब्राह्मणे [पू 1 - 30] अन्यत्र च व्याकरणप्रस्तुतिर्द्रष्टव्या। शब्दानुशासनेन वैदिकशब्दोऽपि संस्कृत इति वैदिकी संस्कृतभाषेति व्यवहारोऽप्याञ्जस एव। प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् इत्यादिना भाषायामेव केषाञ्चिद्रूपाणां व्युत्पादनन्तु उपलभ्यमानवेदेषु तेषामदर्शनमित्येतत्तात्पर्यकम्। अनुपलभ्यमानवेदेषु तत्पाठस्य दुरपह्नवत्वात्। 'अनन्ता वै वेदाः' इति हि श्रूयते। छन्दसि विहितं कार्यन्तु छान्दसानामेवेति व्यवस्था।

ननु भाषायां त्रैस्वर्येण शब्दोच्चारणं न दृश्यते। उदात्तानुदात्तस्वरितानां सर्वथा परित्यागः कृतो लौकिकशब्देषु। तथा चैतेषामपशब्दत्वं प्राप्तम्। नहि स्वरविधौ 'छन्दसि' इत्यधिकृतमिति चेन्न। एकश्रुतेरपि विधानात्। तथाहि - विभाषा छन्दसि **[1-2-36]** इति पाणिनीयं सूत्रम्। तदनन्तरपूर्वमेव 'उच्चैस्तरां वा वषट्कारः' इति पठितम्। तत एव वाग्रहणानुवृत्तिसम्भवे सूत्रेऽस्मिन् विभाषाग्रहणं किमर्थम्? अन्यार्थम्। सूत्रमावर्तते। आवृत्ते च सूत्रे 'विभाषा अच्छन्दसि' इति पदच्छेदः। एकश्रुतिरित्यनुवर्तते। अच्छन्दसि = भाषायां सर्वत्र विभाषया एक श्रुतिर्भवतीति सूत्रार्थः। स्वराणामुदात्तादीनामविभागेन अवस्थानमेकश्रुतिः। स्वराविवेकेन उच्चारणमिति यावत्। त्रैस्वर्यप्रत्यवसाय एकश्रुतिरिति कैयटाशयः। प्रत्यवसायस्त्यागः। 'एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम' इति दाण्डिनायनेतिसूत्रे भाष्यकृतः। सर्वेषां नाम सर्वनाम। यथा सर्वनामशब्दाः तदादयः सर्वेषां पदानां स्थाने प्रयुज्यन्ते, सर्वार्थबोधकाश्च भवन्ति, एवं सर्वस्वरस्थाने एकश्रुतिः प्रयोक्तव्येति भाष्यार्थः। सर्वनामशब्दोऽत्र भाष्ये तत्सदृशे वर्तते। यथा सर्वनाम्नः सर्वपदार्थपरामर्शार्थं प्रयोगः तथास्या एकश्रुतेरपि सर्वस्वरस्थाने प्रयोग इति तात्पर्यम्। अनेन त्रैस्वर्यस्य एकश्रुतेश्च

ऐच्छिकविकल्पविषयत्वं स्पष्टम्। लौकिकशब्देषु उदात्तादिस्वरस्य अविवक्षयैव पस्पशान्ते भाष्ये 'वाक्यानि द्विष्ठानि भवन्ति। श्वेतो धावति, अलम्बुसानां याता' इत्युक्तम्। तत्र कःकीदृशो धावति इति प्रश्ने श्वेत इत्युत्तरम्। श्व इत - इति च्छेदेन क इत्यस्योत्तरम्। श्वेत इति च्छेदेन कीदृश इत्यस्योत्तरम्। एवं केषां जनपदानां गन्ता, को वा समर्थः - इति प्रश्नस्य उत्तरमलम्बुसानामिति। अलम्बुसाः देशविशेषाः। अलम्बुसानां याता गन्ता, बुसानां संपदा पलालानां वा याता प्राप्तिमान् अलं समर्थ इति चार्थः। अत्र हि पदभेदेन स्वरभेदे कथं नाम द्व्यर्थकमेकं वाक्यम् भवेत्? तस्मादत्र एकश्रुतिरेवाश्रिता। अत एव महाकवीनां काव्येषु विरुद्धस्वरकतत्पुरूषबहुव्रीहि समासाद्याश्रयणेन श्लेषप्रयोगः संगच्छते। यथा-

अहञ्च त्वञ्च राजेन्द्र लोकनाथावुभावपि।
बहुव्रीहिरहं राजन् षष्ठीतत्पुरुषो भवान्।।

किं बहुना? "छन्दस्यपि ऐच्छिकमैकश्रुत्यमाह वृत्तिकारः। अद्यापि केचिदैकश्रुत्येन वेदमधीयते शिष्टाः। त्रैस्वर्येणैव वेदोऽध्येतव्य इति श्रद्धाजाड्येनेति" शेखरकृतः। विस्तरस्तु प्रकरणेऽस्मिन् लघुशब्देन्दुशेखरे प्रदीपोद्योतयोश्चः द्रष्टव्यः। एवञ्च स्वरराहित्येन लौकिकशब्दानां प्रयोगो न दोषाय। न चैतेषामपशब्दत्वमिति सिद्धम्।

अत्रेदमवधेयम्। त्रयःस्वरा इति वाचोयुक्तिः प्राधान्येन। अन्तर्गत भेदास्तु बहवः। उदात्तः, उदात्ततरः, अनुदात्तः, अनुदात्ततरः, स्वरितः, स्वरिते यः पूर्वांशः उदात्तः सोऽनुदात्तेनोपस्कृतश्चेति। ततश्च स्वरितस्य जात्यः, अभिनिहितः, क्षैप्रः, प्रश्लिष्टः इत्यादयोऽष्टौ भेदाः।

एतेषामुच्चारणविधिर्गुरूपदेशमन्तरा नैव शक्यते विज्ञातुम्। उत्सर्गापवादजटिला च स्वरप्रक्रिया। अनधीतव्याकरणशास्त्राणाम - नालोडितप्रातिशारव्यानाञ्च दुरधिगमः स्वरसंचारक्रमः। प्रत्ययसमासादिभेदाच्च भिद्यते स्वरः। अपि च विभिन्नस्वरादिकेषु शब्देषु परेषु पूर्वपदस्यान्यः स्वर आदिश्यते। नच नियता लोकेषु शब्दानुपूर्वी वाक्यानाम्। प्रतिपुरुषं प्रतिवाक्यञ्च शब्दानुपूर्व्या भेदात्। एवं स्थिते कथङ्कारं त्रैस्वर्येण लोके भाषायां शब्दव्यवहारः सम्भवेत्, यत्र विपश्चिदपश्चिमोऽपि मुह्यति? वेदे तु नियता पदानुपूर्वी। नियतश्च स्वरविन्यासः। सम्प्रदायेन समधीतवेदो गुरुस्तथैव त्रैस्वर्येण शिष्यं वेदमध्यापयतीति न चित्रम्। किञ्च यमादयोऽन्येऽपि वर्णा वेदेषु विद्यन्ते। तस्माद् भाषायां स्वरविधिः क्रमेण क्षीणतामापद्य परित्यक्त इति निश्चीयते। आश्रितञ्च ऐकश्रुत्यम्। न चैतेन संस्कृतशब्दानामपभ्रंशत्वमिति प्रतिपादितमेव अधस्तात्। इदञ्च स्वरविधानं संस्कृतजन्यासु ग्रीक्, हैजर्मन्प्रभृतिषु भाषासु काञ्चित्कालमन्वबर्ततेति भाषाशास्त्रविदः।

अत्रैते श्लोका भवन्ति -

वैदिका लौकिकाश्चेति शब्दभेदो गुणाश्रयः।
संस्काराद्वैदिकाःशब्दा भाषायां लौकिकाः स्मृताः।। 1

वेदाम्बुधेः समुद्धारं संस्कारं परिचक्षते।
संस्कारः शब्दशास्त्रेण, नृणां सः क्लेशहानये।। 2

त्रैस्वर्यञ्च परित्यक्तं भाषायां तदसम्भवात्।
ऐकश्रुत्येन वैधेन व्यवहारो न दुष्यति।। 3

एवञ्च वेदमात्रप्रसिद्धाः "कर्णेभिः, देवासः, गृभ्णामि" इत्यादयो

वैदिकाः शब्दाः, प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहाररूपभाषायां प्रसिद्धा लौकिका इति विभागः। सर्वदा सर्वलोकेषु चैकरूप्येण शिष्टैः प्रयुज्यमानाः शास्त्रविषयाः शब्दाः संस्कृतशब्दाः। तेन अपभ्रंशानां तत्तद्देशीयशब्दानाञ्च व्यावृत्तिः।

सेयं संस्कृतभाषा अनादिर्नित्या देववाणी सर्वदेशभाषाणां मूलभूतेति विज्ञेयम्। तथाहि - अनादिरयं संसार इति सर्वे दार्शनिका आस्तिका नास्तिकाश्च प्रतिपन्नाः। डार्विन्महोदयोपज्ञे विकासवादेऽपि जगतोऽनादित्वं नैव शक्यमपह्नोतुम्। कतिपयकोटिभ्यो वर्षेभ्यः प्राक् जागदिद्मुत्पन्नमिति पक्षेऽपि जगदुत्पत्तेः प्राक् किं कथमासीदिति प्रश्नो निर्बाधस्तिष्ठत्येव। कालस्य अनादित्वात् नित्यत्वाच्च। सृष्टेः प्राक् कालोऽपि नासीदिति कालस्य प्रागभावं कोऽपि मतिमान् नाङ्गीकुर्यात्। कालपरिच्छेदकक्रियाश्रयो द्रव्यं नासीदिति यदि ब्रूषे, तर्हि शून्यात् पदार्थोत्पत्तिः प्रसज्यते। शून्यात्पदार्थोत्पत्तिस्तु न कस्यापि सम्मता। वस्तुतस्तु विकासवादोऽपि वैदिकानामंशेन सम्मत एव। तैत्तिरीयोपनिषदि "आत्मन आकाशः सम्भूतः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधयः, ओषधीभ्योऽन्नम्, अन्नात्पुरूषः" इति ह्यिश्रूयते। "अन्नात् कपिः, कपेः पुरुषः" इति तु न श्रुतम्। अतो हेतोरंशेन इत्युक्तम्।

यथा तथा वा अस्तु। संस्कृतभाषा तावदपौरूषेयी देववाणी सर्वभाषामूलमितीदानीं प्रतिपिपादयिषितम्। वेदानामपौरूषेयत्वे सर्वमिदं स्वतः सिध्यति। वेदा अपौरूषेया इति सर्वेषामास्तिकदर्शनानां निर्णयः। तेषाञ्च नित्यता कूटस्थनित्यता वा अस्तु, ईश्वरनिर्मितत्वेन विश्वस्येव परम्परानित्यता

वा अस्तु, नास्माकं हानिः। पौरुषेया वेदा इति वादिनो नैयायिका अपि ईश्वरप्रणीतत्वमङ्गीकुर्वन्ति वेदानाम्, नतु अस्मत्सदृशपुरुषनिर्मितत्वम्। तेषां मते पौरूषेय इत्यत्र पुरुषशब्देन ईश्वरो गृह्यते। अस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्य इति ईश्वरसंकेतः शक्तिरिति तेषां मतम्। संकेतविषयाः सर्वे संस्कृतशब्दा ईश्वरबोधिता इति तेषामनादित्वं सिद्धम्। अपभ्रंशेषु तैरीश्वरसंकेतो नाङ्गीक्रियते - इत्यपि स्मर्तव्यम्। एवञ्च सर्वेषां मते वेदानां समस्तलौकिकभाषोत्पत्तेः पूर्वमवस्थितिर्निर्बाधा। अस्मदादि पुरुषकर्तृकत्वञ्च वेदानां न शक्यते कल्पयितुं। अत्रेमे हेतवः परिशीलनीया विद्वद्भिः -

1 वेदे जगत्यादिछन्दांसि सन्तीति नाविदितम्। छन्दांसि च नियतलक्षणानि वर्णैर्घटितानि। इमानि छन्दांसि प्रथमं केन दृष्टानि? कं वा ग्रन्थमवलोक्य छन्दांस्यनुकृतानि? नहि वेदात्प्राचीनः कोऽपि ग्रन्थोऽस्माभिः प्राप्तः।

2 लोके व्यावहारिकभाषायां प्रयुज्यमाना एव शब्दा ग्रन्थेषु प्रयुज्यन्ते। वैदिकाः शब्दास्तु नैव लोके दृष्टाः। कथमेते संस्कृतभाषायामदृष्टाःशब्दा वेदेषूपनिबद्धा इति चिन्तनीयम्। न केवलमेतावत्। कौत्सादिभिः प्राचीनमहर्षिभिरप्यविज्ञातार्थकाः शब्दा वेदेषु विद्यन्ते। यास्कादिभिस्तु तेषां क्लिष्टानां शब्दानामर्थो विवृत इत्यन्यत्। यथा -

सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरीपर्फरीका।
उदन्यजेव जेमना मदेरू तामे जराय्वजरं मरायू॥

[- ऋक्सं/ 8-6-2]

इदं काश्यपस्यार्षं त्रैष्टुभमश्विदैवत्यम्। अत्र जर्भरीत्यादीनामर्थो दुरूह

आसीत् कौत्सादीनामपीति यास्कनिरुक्तात् महाभाष्याच्च विज्ञायते। किञ्च वेदे शुनासीरा शब्दस्य कोऽर्थः? शुनो वायुः, सीरा सूर्य इति बृहद्देवताकारः शौनकः। शुनासीरा इन्द्र इति यास्कः। शुनः सूर्यः, सीरा इन्द्र इति शाकपूणिः। एवं वेदविदुषामेव शब्दार्थनिर्णये विवादोऽस्ति। तस्मादेतादृशाः शब्दाः नैव मानुषेषु प्रसिद्धाः बभूवुरित्यङ्गीकरणीयम्।

3 वेदेषु यथा त्रैस्वर्येण शब्दप्रयोगः तथा लोकेऽपि स्वरसहितप्रयोगो बभूवेत्यत्र नास्ति किञ्चित्प्रमाणम्। लोके जनैः स्वरसहिताः शब्दाः प्रायुज्यन्तेति ऊहितुमप्यशक्यम्। न हि स्वरसहितो वेदेभ्योऽन्यो ग्रन्थः क्वचिदप्युपलब्धः। तस्माद्वेदो न मानुषी कृतिरित्यभ्युपगन्तव्यम्। अस्मिन्नर्थे कुमारिलभट्टपादानामिमे श्लोका ध्यानमर्हन्ति -

आदिमात्रमपि श्रुत्वा वेदानां पौरूषेयता।
न शक्याऽध्यवसातुं हि मनागपि सचेतनैः।।

दृष्टार्थव्यवहारेषु वाक्यैर्लोकानुसारिभिः।
पदैश्च तद्विधैरेव नराः काव्यानि कुर्वते।।

प्रपाठकचतुष्षष्टि नियतस्वरकैः पदैः।
लोकेष्वप्यश्रुतप्रायैः ऋग्वेदं कःकरिष्यति।।

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्।
होतारं रत्नधातममित्येन्नृवचः कथम्।।

किमालोच्य क्व वा दृष्ट्वा वाक्प्रतिछन्दमीदृशम्।
रचयेत्पुरुषो वाक्य किञ्चोद्दिश्य प्रयोजनम्।।

अग्नेः पुरोहितत्वञ्च क्व दृष्टं येन कीर्त्यते।
ईळेशब्दप्रयोगश्च क्व दृष्टः श्रोत्रगोचरः॥

देवत्वञ्चास्य यज्ञस्य विहितं क्वोपलक्षितम्।
विधिनैव हि देवत्वं प्रति कर्मावधार्यते॥ - इति

इमे श्लोका निगदव्याख्याताः।

4 किञ्च सामवेदे खल्वासामृचाँ अग्नाई, आश, ऊश, इत्यादयो नानाविधा गीतयो विभिन्नकालिका नियताः सन्ति। गुरूपदेशमन्तरा तेषां स्वरूपं नैव शक्यमध्यवसातुम्। को नु खल्वमूढः पुरूषः एतासां गीतीनामुच्चारणव्यवस्थां लोके अदृष्टपूर्वां कल्पयेत्? किमर्थञ्च? तस्मात् वेदा अपौरूषेया इति ईश्वरनिर्मिता वा इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम्। तथापि वेदेषु किमर्थमिदं वैचित्र्यमिति चेत्। लोकवत् - इत्युत्तरम्। लोको हि अचिन्त्य वैचित्र्यरचनात्मको दृष्टिगोचरः। नानाविधाकृतिगुणस्वभावचेष्टाविशिष्टाः पुरुषाः, स्त्रियः, पशुपक्षिमृगकीटादयो भूचरा जलचरा उभयचराश्च प्राणिनो रविचन्द्रनक्षत्रादीनि ज्योतींषि च वरीवृत्यन्ते। एतेषामियत्ता नैव मानुषेण शक्यावधारणा। किमर्थमेषा विचित्रा पदार्थसृष्टिरिति समानोऽनुयोगः। यथा पदार्थसृष्टिस्तथा पदानां पदघटित वाक्यानाञ्चेत्यवेहि। पदार्थे वैचित्र्यं प्रकृतेः स्वभावः, ईश्वरस्य लीला वेति चेत्। पदेष्वपि तदेव वैचित्र्यस्य समाधानमीक्ष्यताम्।

5 किञ्च - कश्यपविश्वामित्रादयो मन्त्रद्रष्टार इति सर्वत्र संस्मर्यते, नतु कर्तार इति। ‘‘ऋषिर्दर्शनात्’’ इति यास्काचार्यः। समाध्यवस्थायां कश्यपादिभिर्मन्त्रा दृष्टाः नतु रघुवंशादिकाव्यग्रन्थाः कविभिरिव कृताः। तस्माद्वेदो न मानुषनिर्मितः।

6 शौनकमहर्षिः बृहद्देवताख्यं ग्रन्थमारभमाणः ''मन्त्रदृग्भ्यो नमस्कृत्वा समाम्नायानुपूर्वशः'' इति मन्त्रदृशो नमस्करोति। वेदप्रतिपाद्या बह्वीः देवताः कीर्तयति। पृथिवीस्थानाः, अन्तरिक्षस्थानाः, द्युस्थानाः, इति देवताः त्रेधा विभजते। बृहस्पतिः, ब्रह्मणस्पतिः, विश्वेदेवाः, अश्विनौ - इत्यादि बहुसंख्याकदेवताः विभिन्नायुधवाहनगुणस्वभावविशिष्टाः स्तूयन्ते वेदेषु। एता देवताः केन पुरुषेण क्व दृष्टाः, येनैवं प्रत्यक्षा इव स्तूयेरन्?

7 अपि चात्यन्तगहनो गभीरश्च दार्शनिकसिद्धान्तः श्रुतिषु निबद्धः। ''पुरुष एवेदं सर्वम्, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्'' इत्यादिवाक्यैः समस्तस्य विश्वस्य ब्रह्मात्मकतां प्रतिपादयन्ति श्रुतयः। भारतीयेन विदेशीयेन वा केन खलु तत्त्वचिन्तकेन एतादृशोऽर्थो निश्चितधिया धीरया वाण्या निरुपितः। ''अहं रूद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैः .... , अहं मनुरभवं सूर्यश्च, वेदाहमेतं पुरूषं महान्तम्'' - इत्यादिवाक्यानि मनसाप्यकल्पनीयार्थकानि केन खलु दार्शनिकेन वक्तुं शक्यानि मानुषेण? ''तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि'' इत्येवं जीवब्रह्मणोरैक्यं केन खलु मानुषेण विकत्थनेनापि दार्शनिकेन ऊहितुमपि पार्यते। योऽयमर्थः सर्वज्ञेन सर्वशक्तेन परमेश्वरेणैव पार्यते वक्तुम्। 'धर्मब्रह्मणी वेदैकवेद्ये'' इति सिद्धान्तः। तस्मादनसूयुना सत्यान्वेषकेण पुरुषेण वेदो न मानुषनिर्मित इत्यवश्यमङ्गीकर्तव्यं भवति। विस्तरस्तु पूर्वमीमांसाशास्त्रस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमद्वितीयपादयोर्जैमिनिमहर्षिणा ऋग्वेदभाष्यभूमिकायां सायणाचार्येण च सम्यक्प्रतिपादितस्तत एव द्रष्टव्यः। सिद्धे च वेदराशेर्नित्यत्त्वेऽकृतकत्वे च तदीयशब्दानां नित्यता अकृतकता च स्वत एव सिध्यति। व्याप्तिमत्वात्तु शब्दस्य - इति

शब्दनित्यतां यास्कःस्थापयामास, जैमिनिश्च औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः इत्यादिना। स्फोटवादिनो वैयाकरणाः शब्दनित्यतां सर्वात्मना प्रतिपादयन्तीति ''सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे'' इति वार्तिके महाभाष्ये च स्पष्टम्। चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः इति भाष्यव्याख्यानावसरे ''ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दस्वरूपतया भाति'' इति प्रत्याहाराह्निके कैयटः। उक्तञ्च हरिणा -

अनादिनिधनं ब्रह्म शाब्दतत्वं यदक्षरम्।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जागतो यतः॥ - इत्यादि ।

योगिनश्च शाब्दिका इव स्फोटमङ्गीकुर्वन्तीति शब्दनित्यतावादस्तेषां सम्मत एव। ये तु नैयायिकाः शब्दोऽनित्यः कृतकश्च इति ब्रुवते तेषामपि मते शब्दसदृशब्दोच्चारणमित्येतावता, अत एव अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसङ्केतः शक्तितिरिति तन्मतं सङ्गच्छते। ''तस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वणवेदः'' इति श्रुतिः। महतो भूतस्य परमेश्वरस्य इन्यर्थः।

अन्या चैवञ्जतीयका प्राचीनोक्तिर्यथाकथाच आस्ताम्। नवीनाः पुनर्विचारवादित्वेन आत्मानं ख्यापयन्तो विद्वांसः सर्वमप्येतत् श्रद्धाजाड्य-कुक्षौ निक्षिपेयुः। संस्कृतभाषा किञ्चिन्मूलभाषामालम्ब्य विकसिता क्रमेणेनि ब्रूयुः। एते हि कस्याश्चिदपि भाषायाः अनादित्वं दैवनिर्मितत्वं वा सर्वथा नाभ्युपगच्छन्ति। तेषां मुखबन्धनं कथं शक्यं विधातुम्? अत्रोच्यते -

एते नवीना द्विविधाः आस्तिका नास्तिकाश्चेति। तत्रास्तिकान् पृच्छामः। ईश्वरः प्रथमं कया भाषया व्यवहरति स्म। नचासौ मूक इति शक्यते वदितुम्। तथा हि सति असर्वज्ञत्वमसर्वशक्तत्वञ्च तस्य प्रसज्येत। न चैतदिष्टं कस्यापि।

"नामरूपे व्याकरवाणि, स भूरिति व्याहरत्। स भूमिमसृजत" - इत्येवं शब्दपूर्विका सृष्टिः श्रूयते। सर्वो हि जनः प्रथमं शब्दपूर्वकं मनसा किञ्चिदुल्लिख्य इदं करोमीति, ततः कार्ये प्रवर्तते। अत एव शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धःस्वीकृतःप्राज्ञैः। न खलु मूकेन सता ईश्वरेण मनसाप्यचिन्त्यरूपमिदमत्यद्भुतं जगन्महायन्त्रं शक्यं स्रष्टुम्। न वा स्वत एव शब्दोच्चारणानभिज्ञेनेश्वरेण व्यक्तवाचां मानुषाणां मुखे कण्ठताल्वाद्यभिघात जन्यवर्णोच्चारणसामर्थ्यमाधातुं शक्यम्। न वा "मानुषा व्यक्तवागुच्चारणसमर्थाः भवन्तु। ताश्च वाचः सर्वेन्द्रियागोचरा एव सत्यः सर्वतः प्रसरन्त्यः श्रोतॄणां श्रवणपुटेऽभिव्यज्यन्ताम्। श्रवणेन्द्रियाणि शब्दग्राहकाणि स्युः" - इत्यभिसन्धातुम्। तस्मात् "ईश्वरः शब्दान् सृज्यमानार्थांश्च सम्यक् जानाति। कयाचिद्भाषया व्यवहरति। ताञ्च भाषां स्वसृष्ट प्राणिभ्यः प्रथममुपदिशति" - इति निखिलतार्किकशिरोमणिभिरप्यास्तिकैरभ्युपगन्तव्यमेव। नास्त्यत्र गतिरन्यथा। सेयमीश्वरेण व्यवहृता भाषा वैदिकी, या तु पश्चादाभियुक्तैः संस्कृत्य संस्कृतभाषेति व्यपदिष्टा। इयं संस्कृतभाषा समस्तप्राकृतादिभाषाणां जन्मभूः। तस्मादेषा देवभाषेति लोकप्रसिद्धिः। आह च भगवान् भर्तृहरिः -

दैवी वाग्व्यवकीर्णेयमशक्तैरभिधातृभिः।
अनित्यदर्शिनां त्वस्मिन्वादे बुद्धिविपर्ययः।। - इति।

दण्डी च "संस्कृतं नाम दैवीवागन्वाख्याता महर्षिभिः" इति, "देवीं वाचमजनयन्त देवाः" इति प्राह भगवती श्रुतिः।

यथा खलु सर्वज्ञेन सर्वशक्तेन चेश्वरेण सृज्यमानप्राणिनामुपकाराय

चक्षुःश्रोत्र-कर-चरण-दंष्ट्रा-पक्षत्यादिघटितं, तत्तच्छरीरनामकं महद्यन्त्रं निर्मितं, यथा च तज्जीविकायै व्रीहियवतृणाद्यन्नजातं कल्पितम्, तथा व्यवहारसिद्ध्यर्थमुपकाराय भूयसे भाषापि काचिदुपदिष्टेति किमनुपपन्नम्?

अत्र कश्चित्प्रत्यवतिष्ठेत। बाढमुपदिष्टा भवेदीश्वरेण काचन भाषा सा तु संस्कृतभाषैवेत्यत्र किं मानम्? इति।

सत्यम्। अवश्यमस्माभिः काचन भाषा मनुष्यजातेरुपकाराय परमेश्वरेणोपदिष्टेत्यूरीकर्तव्यम्। सा च प्राचीनतमा भवितुमर्हति, या सर्वशब्दसमृद्ध्या यथेष्टं, नूतन शब्दनिर्माणसामग्रया च संपुष्टा भवितुमर्हति। एवं किलेश्वरसृष्टिः भवत्युपकाराय मनुजानाम्। सा च संस्कृतभाषैव नान्या। ननु एसुक्रिस्तः, महम्मद्पैगम्बरश्च प्रवादिनौ हिब्रूभाषया, अरब्बीभाषया च ईश्वरेण सम्भाषितवन्ताविति तन्मतीया वदन्ति। तस्मात् तयोरपि देवभाषात्वं सम्मन्यतामिति चेत्। ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वेन हिब्रूभाषादिज्ञानमस्त्येवेति नेदं भवति चोद्यम्। तयोः प्रवादिनोरर्वाचीनत्वेन तद्भाषयोः नैव प्राचीनतमत्वमस्ति न वा सर्वशब्दसमृद्धिः। न हीश्वरेण लोकोपकारप्रवृत्तेन न्यूनतादोषयुक्ता भाषा समुपदिश्यते। किञ्च तयोरपि भाषयोः संस्कृतजन्यत्वं शक्यं प्रतिपादयितुमिति न किञ्चिदेतत्। किञ्च यदि तौ प्रवादिनावुभावपीश्वरेण साक्षादुपदिष्टौ तर्हि कुतस्तदुपदेशयोर्भूयान्मतिभेदः? उभावपि मानुषावितिहासगोचरौ तत्तन्मतस्य प्रवर्तयितारावििति प्रसिद्धं लोके। नेयं कथा वेदेषु। अतिविस्तृतेष्वपि वेदेषूपनिषत्सु च एकवाक्यता वरीवर्ति। भूयांसश्च मन्त्रद्रष्टारः। यद्येते ऋषयः मन्त्रकर्तारोऽभविष्यन्, 'मुण्डे मुण्डे मतिर्भिन्ना' इति न्यायेन तदुपदेशा अपि नानात्वेन अभेत्स्यन्त। यदिदानीन्तनपरिशोधकवाचस्पतिभिर्वेदेष्वपि

तात्त्विकमतभेदो दृश्यत इत्याख्यायते, तत्सर्वं प्राचीनैरर्वाचीनैश्च भारतीयविपश्चद्भिर्दूषितमित्यन्यत्र स्पष्टमिति नेह तन्यते।

ये त्वीश्वरं नाभ्युपगच्छन्ति तेषामेवं भवति विचारसरणिः। आदौ मानवजातिरनागरिकी असंस्कृता बर्बरप्राया बभूव। क्रमेण मानवानां बुद्धिविकासोऽजनि। यदा विकासावस्थायामन्नवस्त्रगृहनिर्माणादयः क्रियाः प्रगतिपथं प्राप्नुवन् तदा व्यवहारसौकर्याय जनाः शब्दान् निर्माय विवक्षितार्थवोधनाय उपायुञ्जत। ततश्च काले गते शब्दैर्वाक्यरचना निरूपिता। लिपिश्च आविष्कृता। तदुपरि लेखनसामग्री। इत्येवं क्रमेण सर्वविधं वाङ्मय साहित्यं निर्मितम् - इति।

अत्र ब्रूमः। सर्वे जनाः सुखमपेक्षत इति लोकसिद्धमेतत्। सुखप्राप्त्यर्थमारभ्यमाणक्रियापि सुखावह्य भवेदिति स्वभाविकी मानवप्रवृत्तिः। व्यवह्मरसौकर्यार्थं निर्मीयमाणे शब्देऽपि सुखोच्चारणं कामयते मनुष्यः, न तु कण्ठाताल्वादिनिष्पीडनेन प्रभूतं क्लेशं सोढुम्। नखच्छेद्ये वस्तुनि न कोऽपि प्रेक्षावान् परशुना प्रहरति। न वा पादचारेण सुखप्राप्यं देशमश्वमारुह्य गच्छति। न च भूमौ लुठन् प्रयाति। अत्के चेन्मधुविन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् इति न्यायः सर्वत्र जागर्ति। एवं स्थिते किमर्थं जिह्वादिनिष्पीडनेन क्लिष्टोच्चारणान् शब्दान् निरमिमीत पुरुषः? वेदे संस्कृतभाषायाञ्च प्रयुज्यमानाः प्रभूताः शब्दा नैव सुखोच्चारणाः। मह्मप्रणानां ख.ध.छ. झ. प्रभृतीनामूष्मणाञ्चोच्चारणं कस्य सुखावहम्? तथा जिह्वामूलीयोपध्मानी ययोश्च। अननुरूपसंयुक्तहल्घाटितपदानाञ्च। जर्भरी, तुर्फरीतु, स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छ, क्षपाःक्षपयति, हूर्च्छनम्, कात्स्र्न्यम् -

इत्यादीनामसंख्यातपदजातानामुच्चारणं प्रौढानामपि क्लेशदम्। किमुत बालानां बालिशानाञ्च? अत एव खल्वेषामुच्चारणासमर्थैः प्राकृतभाषाः प्रवर्तिताः।

संस्कृतयोनयः किल प्राकृता अपभ्रंशाश्च शब्दाः। देशभेदेन समाजभेदेन च शब्दा इमे नानारूपाः समजायन्त।

किञ्च वेदेषु त्रैस्वर्यमस्तीति पूर्वं निवेदितम्। तच्च त्रैस्वर्यं नियमबद्धम्, नतु याथाकथ्याचम्। किमर्थमादिमानवोऽसौ शब्देषु स्वरितादित्रैस्वर्यं प्रायोजयत्? कथं वा पदानामर्थभेदेन समासभेदेन च स्वरभेदमकल्पयत्? स्वरभेदे च विवक्षितार्थस्याप्रतिपत्तिः, विपरीतर्थप्रतिपत्तिश्चेति विदितमेव "स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्व" इति गाथां विजानताम्।

किञ्च शब्दानां पुल्लिङ्गादिव्यवस्था अर्थानुसारिणी लोकप्रसिद्धा। किमर्थं पुनः सुलभामिमां व्यवस्थामतिक्रम्य शाखाशिलादिशब्दानां स्त्रीलिङ्गता, घटपटादीनां पुंलिङ्गता, मित्रकलत्रादीनां नपुंसकता च प्रकल्पिता? तटादीनां त्रिलिङ्गता ज्वालादीनां द्विलिङ्गता च किमर्था? नच वैयाकरणकल्पितैषा व्यवस्था, नात्र मानवा अपराध्यन्ति इति शक्यं वदितुम्। लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति व्याकरणशास्त्रे जोघुष्यमाणत्वात्। अत एव "तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्" - इति लिङ्गानामशिष्यत्वमाह पाणिनिराचार्यः। कुम्भकारा घटानिव नहि वैयाकरणाः शब्दान् कुर्वन्ति। यान् शब्दान् यथा लोकाः प्रयुञ्जते तानेव तथा शास्त्रेण अनुविदधते वैयाकरणाः। शाखा पुष्पिता, शिलायामुपविष्टः, घट आनीतः, पटो निष्पादितः सुग्रीवो रामस्य मित्रम्, सीता रामस्य कलत्रम् - इत्येवं लौकिकप्रयोगान् दृष्ट्वा तत्तद्रूपसिध्यर्थं कश्चन स्वकृतान्तः आस्थीयते शब्दशास्त्रे। आह च महाभाष्यकारः 'इह कश्चित् कुम्भकारकुलं गत्वाह कुरु घटम्, उपयोक्ष्ये इति। एवं न कश्चित् वैयाकरणकुलं

गत्वाह कुरु शब्दम्, प्रयोक्ष्ये इति''। संस्कृतशब्दानां लिङ्गव्यवस्था नास्माकं शक्या विज्ञातुं विना कोशादिकम्। किमर्थमेषा शिला निपातिता आदिमानवेन आत्मनः शिरसि? सत्यपि समाने लिङ्गे पदानां विभिन्नो रूपभेदः। यथा रामशब्दः न तथा सर्वशब्दः, यथा सर्वशब्दः न तथा पूर्वशब्दः। यथा राजन्, न तथा आत्मन्, यथा आत्मन् न तथा युवन्। यथा लक्ष्मीः न तथा श्रीः। यथा कर्मन् न तथा अहन्। इत्यलं प्रपञ्चेन।

किञ्च समासान्तेन रूपभेदः। नकारान्तो राजशब्दः समासे महाराजो भवति। सखिशब्दः प्रियसखो भवति। सुगन्ध इति कर्मधारये। सुगन्धिरिति बहुव्रीहौ। इमे सर्वे च आक्षेपाःस्त्रीप्रत्यये, कृति, तद्धिते च यथायथं योज्याः। एतादृशो दुर्बोधो रूपभेदः शब्दानां किमर्थमकारि भाषानिर्मात्रा?

किञ्च, क्रियापदानां रूपाणि दुरूहाणि पण्डितानामपि। तत्र दश लकाराः कालबोधका अर्थबोधकाश्च। लेट् चाधिको वेदेषु। धातवश्च सहस्रशः सन्ति दशधा विभक्ताः। ते च सेटोऽनिटोवेटश्चेति त्रिधा। पुनश्च परस्मैपदिनः आत्मनेपदिनः उभयपदिनश्चेति त्रिधा। उपसर्गवशात् अर्थभेदाच्च परस्मैपदादिकं भिद्यते। सर्वलकारेषु धातूनां महान् रूपभेदः। एकस्मिन्नेव लुङि सिच्-चङ्-क्सः-इत्यादि प्रत्ययभेदाः। पुनरपि सन्-यङ्-णिजादिषु नानारूपाणि परस्परमसदृशानि। किमर्थमेष महान् भारः स्कन्धे स्वयमारोपितो भाषानिर्मात्रा मानवेन? कथञ्च तेन क्वाप्यदृष्टचरं गड्डुभूतं द्विवचनं प्रवेशितं संस्कृतभाषायाम्?

यदि व्यवहारार्थं नूतनतया शब्दनिर्माता भवेन्मनुष्यः तर्हि अर्थबोधनाय एकस्यार्थस्य एकैकं शब्दं निर्मिमीत। यदि वा देशकालयोः पुरुषाणाञ्च

नानात्वेन पर्यायशब्दा अपि सृष्टा भवन्ति, तदा द्वित्राः पर्यायशब्दाः क्वचिद्भाषाया सत्तां लभेरन्, नतु प्रभूताः नापि सर्वत्र पर्यायशब्दाः कल्प्येरन्। तादृशकल्पनाया अन्यभाषासु हि वैरल्यमेव। नेयं परिपाटी संस्कृतभाषायाम्। एकस्य वस्तुनो बोधनाय विपुलाः सम्भवन्ति शब्दाः। तथाहि - यास्काचार्यव्याख्याते वैदिकनिघण्टौ शब्दसामाम्नायः समाम्नातः। तत्र यास्कवचनानि कानिचित् -

1 उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् (101)

2 रात्रिनामात्युत्तराणि त्रयोविंशतिः (23)

3 उषोनामान्युत्तराणि षोडश (16)

4 मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशत् (30)

5 वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् (57)

6 अश्चनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः (26)

7 कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः (26)

8 मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः (25)

9 अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः (22)

10 अन्ननामान्युत्तराणि अष्टाविंशतिः (28)

11 गृहनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः (22)

12 क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विशतिः (26) - इत्यादीनि।

अस्मिन् निघण्टावदृश्यमानान्यपि बहूनि पर्यायपदानि कोशेषूपलभ्यन्ते। केन निमित्तेन किं वा प्रयोजनामुद्दिश्य पर्यायपदान्येतानि

सृष्टानि मानवेन? किञ्च इतरभाषासूपलभ्यामानाः शब्दाः शृङ्ग्राहिकया परिगणयितुं शक्याः। परिगणिताश्च कोशेषु। नैवं संस्कृतभाषायाम्। संस्कृत शब्दानां इयत्तैव नास्ति। अनन्ता हि शब्दाः। यथाह महाभाष्यकारः पस्पशाह्निके - "अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। एवं हि श्रूयते - बृहस्पतिरिन्द्राय प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच। नान्तं जगाम। बृहस्पतिश्च प्रवक्ता। इन्द्रश्चाध्येता। दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः। न चान्तं जगाम। किं पुनरद्यत्वे? यः सर्वथा चिरं जीवति वर्षशतं जीवति। चतुर्भिश्च प्रकारैः विद्योपयुक्ता भवति - आगमकालेन, स्वाध्यायकालेन, प्रवचनकालेन, व्यवहारकालेनेति। तत्र चास्यागम कालेनैवायुः कृत्स्नं पर्युपयुक्तं स्यात्। तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपन्तौ प्रतिपदपाठः" इति।

सर्वदा सर्वकार्येषु लाघवेनेष्टसिद्धिमपेक्षमाणः सुखबोधं च कामयमानः पुरुषः किमर्थमेवमसंख्यातान् पर्यायशब्दान् अन्यांश्च अनन्तान् शब्दान् निर्मितवान्? - इत्यनुयोगे किमुत्तरम्? अनुत्तरमेवोत्तरम्। तस्मादयमपारः शब्दसमुदायो मानवेन नैव निर्मित इत्यकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यं भवति। मानुषः खलु परिमितस्वरूपाणि भवनानि यन्त्राणि अन्यानि च वस्तूनि स्रष्टुं प्रभवेत्, नतु पर्वतान्, समुद्रान्, सूर्यादिग्रहनक्षत्राणि च । एतेन या प्राचीनोक्तिः "नित्यः शब्दः" इति सापि समर्थिता भवति।

ननु च भोः! वैदिकशब्दानां दुर्बोधत्वात् व्यवहारसौकर्याय परिष्कृता संस्कृतभाषेति पूर्वमुक्तम्। इदानीं संस्कृतशब्दानामपि दुर्बोधत्वं यत्नेन प्रतिपाद्यत इति चेत्। सत्यम्। अनन्ता हि वैदिकाः शब्दा लक्षणैर्लक्ष यितुमशक्या बाहुलकविषयाः। तेषां केचन शब्दाः गृह्या दिव्यवहारेषूपयुक्ताः। ते च शिष्टैः प्रयुज्यमाना अन्ववर्तन्त। मानवसहजदौर्बल्यात् पदानामन्यथोच्चारणेन विक्रियमाणतामवलोक्य शब्दविकारमसहमानैः पाणिन्यादिभिराचार्यैः लक्षणानि प्रणीय पदस्वरूपं व्यवस्थापितम्। एषा

व्यवस्थैव संस्कारः। संस्क्रियत इति संस्कृतमिति प्रागवो चाम। त्रैस्वर्यपरित्यागेन लोके प्रयुज्यमानपदस्य रूपनिर्धारणेन च लघूकृतो महान्भार इत्यस्मदाशयः। एवमप्यकृतविद्यानां कृषीवलादीनां पामराणां क्लेशोऽवशिष्ट एव। अनभिज्ञैः प्राकृतजनैरियमेव भाषा नित्योपयोगेन दूष्यमाणा प्राकृतात्मना पर्यणंस्त। कालदेशादिभेदेन प्राकृतभाषैव महाराष्ट्री शौरसेनी इत्याद्युच्चावचभेदानवाप। ततः प्रतिष्ठितप्राकृतभाषया अपभ्रंशा जाता इति नानाविध भाषा साङ्कर्यबाहुल्यमुन्नेयम्।

इयं देववाणी समस्तजगद्व्यापिनी बभूवेति महाभाष्यादवसीयते। परपशाह्निके "सर्वे देशान्तरे" इति वार्तिकव्याख्यानावसरे प्रोक्तम् "महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः। सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयो लोकाः, चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या बहुधाभिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मासामवेदः, एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्, नवधाऽथर्वणवेदः, वाकोवाक्यमितिहासः पुराणम् वैद्यकमित्येतावान् शब्दस्य प्रयोगविषयः। एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमननुनिशम्य "सन्त्यप्रयुक्ताः" इति वचनं साहसमात्रमेव" - इति। नेदं परिगणनम्। किन्तु दिक्प्रदर्शनम्। तेन कल्पसूत्र - धनुर्वेद - गान्धर्ववेदादीनां काव्यनाटकादीनाञ्च सङ्ग्रहः।

अत्र च त्रयो लोकाः संस्कृतशब्दप्रयोगविषयत्वेनोत्कीर्तिताः। तेन संस्कृतभाषाया देववाणीत्वं भाष्यकारसम्मतमिति नास्ति सन्देहलेशोऽपि। किञ्च शब्दानामेषां कालक्रमेण विभिन्नजनपदेषु अर्थविपर्ययो जात इत्यपि महाभाष्याद्विज्ञायते। एवं ह्याह भाष्यकृत् "एतस्मिंश्चातिमहति शब्दस्य प्रयोगिपये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते। तद्यथा शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति। विकार एवैनमार्या भाषन्ते शव इति। हम्मतिः सुराष्ट्रेषु रंहतिः प्राच्यमध्यमेषु, गमिमेव त्वार्याः प्रयुञ्जते। दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु,

दात्रमुदीच्येषु'' इति। यथा ह्यर्थविपर्ययस्तथा शब्दाकृतिविपर्ययोऽपि जायत इति न चित्रम्। आकृतिविपर्यये शब्दानामपभ्रंशता। ''एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः। तद्यथा गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतिलिकेत्येवमादयो बहवोऽपभ्रंशाः'' इति भाष्यम्। संस्कृतशब्दाः बहुधा रूपान्तराण्यापद्य असंख्यातभाषाजनने कारणानि बभूवुः। प्राच्य प्रतीच्य भाषागतशब्दानां सूक्ष्मया दृशा परिशीलने कृते मूलभूतसंस्कृतशब्दानां प्रत्यभिज्ञानं न दुष्करं विदुषाम्। सोऽयं प्रकारः सम्यग्विज्ञात एव भाषाशास्त्रविदाम्। न केवलमाकृतिसाम्यम्, अपि तु शब्दव्युत्पत्तिः, ध्वनिः, पूर्वेतिहासः, तत्तद्भाषाप्रचुरदेशसामीप्यम् - इत्यादिकमपि परिगणय्य काचिद्भाषावर्गीकरणव्यवस्था समाद्रियते भाषाशात्रे। सर्वेयं विचारसंचारशैली शास्त्रस्य अलङ्करणम्। नास्माकं तत्र विवादः।

यस्तु वैदिकभाषाया अपि मूलभूता काचिदन्या भाषा बभूवेति बहुभाषते स तावदेवं प्रष्टव्यः। स बहुदृश्वा बहुवेदी नानाशास्त्राभिज्ञोऽपास्तश्रद्धाजाड्यः कुशलश्चेतिहासेषु निपुणश्चोहापोहेषु एवं पृष्ट आचष्टाम्।

1. य एते वेदेषु बहुरूपा अनन्ताः शब्दाः, एकार्थस्य विपुलाःपर्यायशब्दाश्च बभूवुरिति पूर्वमुपपादिताः, ते सर्वे शब्दास्तवदभिमतायां मूलभाषायां बभूवुरुत न? यदि प्रथमः पक्षः तर्हि सा भाषा साहित्यवैद्यकज्यौतिषादिशास्त्रसम्पुष्टा वृद्धतमा प्रशस्ता भवितुमर्हति। तादृशीभाषा कथमेकपदे मशकनाशं नष्टा? किमेतादृक्षः सर्वनाशो भाषायाः क्वापि दृष्टः?

2. तस्याञ्च मूलभाषायां स्वरितादि त्रैस्वर्यमासीन्न वा? यद्यासीत् किमर्थं तत्कल्पितम्? किं त्रैस्वर्येण लोकिको गृह्यादिनित्यव्यवहारः शक्यो जनानाम्? यदि त्रैस्वर्यं नासीत्, कथं तर्हि वेदेषु गडुभूतं नूत्नतया तत्कल्पितम्?

3. यदि तु केचिदेव व्यवहारार्थं मूलभाषायां मानवे कल्पिताः शब्दाः नतु सर्वे - इति द्वितीयः पक्षः, तर्हि कथमनन्तशब्दसंघातजुष्टायाः संस्कृतभाषायास्तज्जन्यत्वं ब्रूषे? नहि धनिको भिक्षुकेनोपजीव्यते। मूलभाषायाः कतिपयशब्दमात्रघटितत्वे च भरतखण्डे पारसीकादिदेशेषु शर्मण्यदेश ग्रीस् प्रभृतिषु युरोप्देशेषु च सर्वतोमुखेन प्रसर्तुं सा नैव शक्नुयात्। काकपेयजला काचित्कुल्या कियद्दूरं प्रवहेत्?

4. वेदानां खलु श्रेष्ठता, महत्ता, पवित्रता, अभ्यर्हितता, च सर्वैरपि महर्षिभिरस्मदीयैरनपवादमङ्गीकृता। यदि मूलभाषया जनिता वेदाः, कथं तेषां तादृशप्राशस्त्यं प्रेक्षावानङ्गीकुर्यात्? कथन्तरां प्रत्येक वर्णस्य, स्वरस्य, आनुपूर्व्याश्च महता यत्नेन पदघनजटादिकल्पनेन रक्षणं कुर्यात्? कथन्तमां च वेदरक्षणार्थं वेदाङ्गानि प्रातिशाख्यादीनि च प्रणयेत्? वेदोऽखिलो धर्ममूलम् - इति च ब्रूयात्?

5. कथं नाम कृतकशब्दानां तद्भवस्वरूपाणां शब्दब्रह्मता प्रोक्ता प्राचीनैः? शब्दब्रह्मणि निष्णातः परंब्रह्माधिगच्छति - इति को वा मतिमान् वेदमधिकृत्य अभिदधीत?

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥

इति निःशङ्कमुद्घोषयन् वाक्यपदीयकारो भर्तृहरिः किं मूढकोटौ प्रक्षिप्यते?

6. ओंकारस्य प्रणवस्य गायत्र्यादिमान्त्रस्य च भारतीयाभ्युपगता महत्ता अलौकिकफलदायिता च न स्यात् मनुष्यकल्पितत्वे। ओमित्येकाक्षरं

ब्रह्म। ओमिति सामानि गायन्ति - इत्यादि श्रुतयः किं भ्रान्तिविलसिताः?

7. वेदानामस्मादृशमनुष्यनिर्मितत्वे तेषाम प्रामाण्यं शिरसि पतितम्। किमर्थं तर्हि जैमिनिः श्रुतेः सर्वतः प्रामाण्यमङ्गीकुर्वन् पूर्वमीमांसा सूत्राणि बहुना परिश्रमेण जग्रन्थ? किमर्थं वा बादरायणः प्राचीनाचार्यशिरःशेखराणि शारीरकसूत्राणि प्रणिनाय?

8. चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादाः
द्वे शीर्षे सप्तहस्तासो अस्य।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति
महो देवो मर्त्यागँ् आविवेश॥

इति ऋङ्मन्त्रं व्याचक्षाणो महाभाष्यकारः "चत्वारि शृङ्गाणि। चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। त्रयो अस्य पादाः। त्रयः कालाः भूतभविष्यद्वर्तमानाः। द्वे शीर्षे। द्वौशब्दात्मानौ नित्यःकार्यश्च। सप्त हस्तासो अस्य। सप्त विभक्तयः। त्रिधा बद्धः। त्रिषु स्थानेषु बद्धः उरसि कण्ठे शिरसीति" - इत्याह। किमत्र परामृष्टाः व्याकरण शास्त्रगोचरा अर्थाः त्वदीयां मूलभाषां परामृशन्ति? यदि परामृशन्ति, तर्हि श्रुतिरेव तां भाषां तुष्टाव, भाष्यकारश्च तां मूलभाषां सम्यग्विजज्ञे इति त्वया वक्तव्यं भवति। अहो साहसम्। "महोदेवो मर्त्यागँ् आविवेश - महादेवः शब्दब्रह्म जीवरूपेण शरीरं प्रविवेशेत्यर्थः। "अनेन जीवेनात्मना अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणवाणि" इति - श्रुत्यर्थोऽत्र प्रकाश्यते। किमसौ मूलभाषारूढः शब्दः, यो जीवेन आत्मना साम्यमारोपितः? इत्यादयः प्रश्नाः समुद्भवन्ति।

भरतखण्डस्योत्तरभागे व्यवह्रियमाणाः हिन्दी, गुजराती, पञ्जाबी, काश्मीरी, बङ्गाली प्रभृतयः संस्कृतादुत्पन्ना इति भाषाशास्त्रविदामाम्नायः।

कन्नडप्रभृतयो द्राविडभाषास्तु अन्यमूलाः नतु संस्कृतमूला इति तेषामुद्घोषः। द्राविडभाषा अपि संस्कृतमूला इति शक्यमुन्नेतुम्। वन्यैरायुध जीविभिः कैश्चित् अङ्गुलिमेयाः केचिदेव शब्दाः स्वयमुत्पादिता भवेयुः। एवं जगत्यस्मिन् सर्वदेशेषु स्वयमुत्पादिताः अल्पसंख्याकाः शब्दाः सम्भवन्त्येव। तावता भाषैव कात्स्न्येन अन्या निर्मितेति रिक्तं वचः। अशक्यञ्च भाषायाः निर्माणमिति पूर्वमावेदितम्। यदा प्रभृति दैनन्दिनव्यवहाराल्लुप्तं संस्कृतं तदाप्रभृति नित्यं व्यवहारगोचराः संस्कृतशब्दाः पण्डितग्रन्थेष्वप्यदर्शनङ्गताः। ते च प्राकृतद्राविडादिभाषासु रूपान्तरधरिणो नटा इव प्रविष्टाः। कन्नडभाषायां विद्यमानाः शुद्धकन्नडत्वेन अभिमन्यमानाः संस्कृतमूलाः केचिदेव शब्दा विदुषां चमत्कारायोदाह्रियन्ते -

	पाणिनीयधातुपाठे	कन्नडभाषायाम्
१.	अट्ट अतिक्रमणहिंसनयोः। अट्टते।	अट्टु
२.	धक्क नाशने। धक्कयति।	धक्के माडु
३.	कुट्ट - छेदनभर्त्सनयोः। कुट्टयति।	कुट्टु
४.	हिष्क - हिंसायाम्। हिष्कयति।	हिसुकु
५.	वडि विभजने । वण्डयति।	वडेयुत्ताने
६.	तुडि - तोडने। तोडनं दारणं - हिंसनं च । तोडयति ।	तोडु
७.	चुट छेदने। चोटयति।	चूटु

'कुंट्टाक भाव्कुतुकं कुरूते स्म भीमः' इति चम्पूभारते।

	पाणिनीयधातुपाठे	कन्नडभाषायाम्
८.	जुडप्रेरणे। जोडयति।	जोडिसु
९.	रैड् अनादरे। रैडति।	रैडि
१०.	मुषस्तेये। मुष्णाति।	मोस

एवमन्ये च बहवः शब्दाः कन्नड भाषीयत्वेनाभिमताः संस्कृतजन्या एव। दिङ्मात्रमुदाहरणम्-

१. दूढ्यः = दुःखेन दम्यते।उद्धतः धडिय

२. मूढः, मूरः (वेदे) मूळ

३. जबारूः = वेगशाली जोरु

४. जल्हुः (वेदे) = निःसारः जळ्ळु

५. रम्भः - दण्ड इति यास्कः रेम्बे

काडु शब्दोऽरण्यवाचकात् काटशब्दान्निष्पन्नः। "नमः काटयाय च नीप्याय च" इति श्रीरूद्रनमकम्। काट्याय अरण्यभवायेति वेदभाष्यम्। एवमाप्टेमहोदयरचितकोशेऽपि।

गडण शब्दः समूहवाची शुद्धकन्नडशब्द इत्यभिमानः। "हेतुमति च" इति सूत्रे "यत्र शब्दग्रन्थगडमात्रं लक्ष्यते" इति भाष्यम्। तत्रैव गडः = मनुष्यसङ्घातः इत्युद्योते व्याख्यातम्।

अम्बाशब्दः कन्नडभाषायां "अम्म" इतिरूपमापन्न इति सर्वे जानन्ति। "अम्माम्मेति यथा बालः शिक्षमाणः प्रभाषते - इति वाक्यपदीये हरिः। "अब्बा, अब्बे" इत्यपि विकृतोऽयं शब्दः। स एव पुंसि "अप्प"

इति जातः पितृवाचकः। आर्यशब्दस्यायमपभ्रंशो वा। विचित्रा हि शब्दगतिः। पितृवाचकस्तातशब्दः प्राकृते ''ताय'' इति भवति। जैनकविना रामचन्द्रेण सत्यहरिश्चन्द्रनाटके बहुकृत्वः प्रयुक्तश्च। 'ताय' शब्द एव मन्ये स्त्रियां ''तायि'' इति मातृवाचको जातः। तातशब्दश्च पितामहवाची कन्नडभाषायाम्। अम्म इति पितृवाची प्राचीनकन्नडभाषायाम्। अक्क शब्दो मातृपर्यायः पाणिनीये प्रसिद्धः। हे अक्क इति रूपसिदध्यर्थं 'डलकवतीनां न' इति वार्तिके परामृष्ट इति दिक्। तस्मात् सिद्धमेतत् संस्कृतभाषा देवभाषा नित्या च। तदुद्भवाः सर्वा इतरभाषाः प्राच्याः प्रतीच्याश्चेति। अत्र बहु वक्तव्यमस्ति। विस्तरभयाद्विरम्यते। अत्रेमे श्लोका भवन्ति -

ऋगादिवेदाः सर्वेऽपि ध्रुवमीश्वरनिःसृताः।
शब्दार्थयोरपूर्वत्वादज्ञेयत्वादसम्भवात्॥ 1

अशक्यत्वान्मानुषाणां प्रवृत्तेर्लाघवादरात्।
अपौरुषेयता तेषां वेदानां सुव्यवस्थिता॥ 2

तदुद्भवा संस्कृतेयं नित्या गीर्वाणभाषिता।
तद्योनयः प्राकृताद्याः विश्वं व्याप्यावतस्थिरे॥ 3

वर्णाकृतिविभेदोऽत्र सहजः प्राकृतैर्गुणैः।
एकगोत्रा यथा लोके मनुजा भिन्नमूर्तयः॥ 4

विचारबीजं निक्षिप्तं देववाण्या अनादिताम्।
संरक्षितुं वर्धयन्तु प्रज्ञासेकेन कोविदाः॥ 5

— विद्वान् एन्. रङ्गनाथशर्मा

✡ ✡ ✡

Price : Rs. 5-00

Distributors : M. S. Srinivasa Rao, **'UDAYA PRAKASHANA'**,
984, 11A Main Road, III Block, Rajajinagar, Bangalore - 10
Printed at · **Comprint Media**, Malleshwaram, Bangalore - 3